

Een wandeling door Joods Winsum

'... Ik spoorde met Isi, mijn Joodse vriend, ...'

Het tweelingdorp Winsum-Obergum kent drie specifieke Joodse plekken die herinneren aan de Joodse gemeenschap die hier vóór de Tweede Wereldoorlog heeft gewoond. Het betreft:

- de voormalige huissynagoge (c.1835-1879) aan de Westerstraat 21 in Obergum West;
- de begraafplaats uit 1867 aan de Munsterweg (oostelijk van spoorlijn en Meeden, richting manege);
- de synagoge (1879-1935), gelegen tussen Schoolstraat (nr. 24) en Nieuwstraat in Obergum Oost.

In 1993 is aan de oostzijde van de voormalige synagoge een Joods Oorlogsmonument geplaatst.

Naast deze drie locaties zijn er enkele huizen bewaard gebleven, waarin vóór de Tweede Wereldoorlog Joden hebben gewoond. Langs deze verschillende plekken voert onze tocht, waarbij we onderweg iets over de Joodse families vertellen. De wandeling begint bij het station in Winsum aan de Borgweg en duurt ongeveer een uur. De Joodse begraafplaats is aan het einde van de route apart toegevoegd.

In het hart van deze gids treft u een overzichtskaartje aan.

*Uit: Meisje van vijftien,
een gedicht van Albert van Dijken uit de bundel 'Geen nestplek meer'*

(-)

*Wat wist ik toen
- jongen van vijftien -
van concentratiekampen?
Ik spoorde met Isi,
mijn Joodse vriend,
tussen Winsum en Groningen,
hij met, ik zonder ster.
Soms sprak hij, vaag, over
werkkampen in Duitsland.
Ik begreep hem niet.
Tot de dag dat hij me
een treinkaartje liet zien:
enkele reis Westerbork,
mij in de ogen keek
en een hand gaf.*

WINSUMS JODENDOM (1774-1943)

In 1774 vestigt de Joodse Izaäk Marcus van Berg zich met zijn vrouw Leentje van Zanten uit Baflo en hun twee zonen in Winsum. Hij is daarmee de eerste van zes Winsumer generaties Van Berg. De groep Joodse inwoners van Winsum groeit gestaag. Van oorsprong komen zij uit Oost Europa. Het zijn zogenaamde asjkenasische Joden. Op verschillende manieren wijkt de groep af van de Winsumer bevolking. Zo hebben ze onderling hun eigen Jiddische taal en hun eigen godsdienst met een rustdag op zaterdag voor de viering van sjabbat.

Aanvankelijk zijn Joden voor hun verblijf op het Groninger plateland veelal afhankelijk van een goedgunstige houding van de lokale overheid, maar vanaf 1796 geldt het Emancipatiedecreet van de Bataafse Republiek. Hierdoor komt de rechtsongelijkheid voor de Joodse bevolking te vervallen.

Overigens bepaalt het stadsbestuur van Groningen al in het jaar 1754 dat Joden in de Ommelanden vrijelijk het slagersvak mogen uitoefenen.

Begin 19e eeuw ontstaan in ons land de eerste ringsynagogen (Joodse kerkgemeenschappen). De provincie Groningen wordt verdeeld in negen ringsynagogen, waaronder ring Winsum die aanvankelijk heel Noordwest Groningen beslaat.

In Winsum-Obergum hebben vijf Joodse families generaties lang gewoond. Naast de familie Van Berg zijn dat de familie Oeser/Garson, twee verschillende families de Vries en de familie Goldsmith.

aantal Joden in ring Winsum											
	1809	1815	1849	1869	1879	1889	1899	1920	1930	1941	1945
Adorp	6		6	5							
Baflo	6	7			1	1					
Bedum	3	13	14	5	19	25	15	3	3	2	
Eenrum	20	22	34	16	51	65	36	20	16	11	1
Kloosterburen				4							
Leens	10	9	12	20	*)	-	-	-	-	-	
Ulrum	8	13	13	16	*)	-	-	-	-	-	
Warffum		9	19	45	39	44	47	25	16	23	
Winsum	11	24	49	41	55	46	43	18	17	13	
Totaal	64	97	147	152	165	181	141	66	52	49	1

* Erkenning in 1877 voor de Joodse gemeente Ulrum-Leens levert ring Winsum een verlies van 32 leden op.

1 STATION WINSUM

Winsum-Obergum heeft een kleine hechte Joodse gemeenschap gekend. In 1809 wordt Obergum als Joodse gemeente genoemd; deze telt dan 64 leden. Eerst vinden de Joodse erediensten plaats in zogenaamde huiskamersynagogen. In 1879 komt de nieuwe synagoge gereed. Ring Winsum telt dan inmiddels 165 leden. Eind 19e eeuw zet de groei nog door, maar vanaf het begin van de 20e eeuw trekt de jongere generatie Joden weg van het platteland op zoek naar werk in grotere stedelijke centra. Ook keren jongeren zich wel af van hun religieuze wortels. Als de laatste rebbe (voorganger in de Joodse eredienst) van Winsum in 1933 overlijdt, telt ring Winsum nog amper vijftig leden.

Zo verliest de Winsumer plattelands synagoge zijn religieuze functie en de Joden die nog wel erediensten willen bijwonen gaan daarvoor per trein naar de synagoge in de Folkingestraat in Groningen. In 1935 wordt de voormalige Winsumer synagoge in gebruik genomen door de 'Moderne Winsumer Bestuurdersbond', een vereniging van lokale vakbondsbestuurders uit de SDAP.

Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog zijn er nog 14 Joden in Winsum-Obergum. Roosje de Vries, dochter van rebbe Abraham de Vries, overlijdt in december 1941 en wordt dan als laatste op de Joodse begraafplaats in Winsum begraven.

Al aan het begin van de oorlog verbood de bezetter het zogenaamde koosjer slachten van vee. Dat maakte een aantal Joden brodeloos, maar in 1942 slaat het noodlot in alle hevigheid toe.

In die zomer pleegt een Usquerder veehandelaar zelfmoord in de politiecel achter het voormalige Winsumse gemeentehuis bij de Boog. Kort daarna worden drie volwassen Joodse mannen uit Winsum gedeporteerd en op 12 november volgen

ook de tien laatste Joodse inwoners, waaronder een kleine jongen van 7 en zijn oma van 84.

Ze worden allen per trein vanaf het station in Winsum afgevoerd naar Westerbork in afwachting van verder transport.

Vanaf het station in westelijke richting de Stationsweg ingaan en op het einde rechtsaf Hoofdstraat W in.

Stoppen bij de ingang van de supermarkt aan de linkerhand.

2 HOOFDSTRAAT (W)40 en 44

Op de plaats waar nu de supermarkt staat, is rond 1800 de wolopslagplaats en vellenbloterij van de familie de Vries. De firma koopt huiden op en verwerkt die in loodsen op het terrein. De huiden worden gespoeld aan de Haven in het Winsumerdiep. **HARTOG DE VRIES** (1836-1908) is bedrijfsleider. Later volgt zijn zoon Nathan Albert (1878-1924) hem op. Het gezin van Hartog de Vries woont in de Hoofdstraat W 40.

Stankoverlast

*Het moet gestonken hebben in de buurt,
want de gereformeerde kerk maakt bezwaar
tegen uitbreiding van de loodsen, omdat de geur
een negatieve invloed zou hebben
op een eventuele nieuwe dominee.*

Deze familie de Vries stamt uit een familie van kooplieden. Stamvader Izaäk Nathans (c.1758-1848) is afkomstig uit Duitsland. Hij vestigt zich in 1797 in Garnwerd. Hartog de Vries is ook

bekend als voorzitter van de Joodse Gemeente, maar zijn zoon Nathan Albert, ook wel Nardus genoemd, is niet meer religieus. Hij is idealist en vrijdenker, maatschappelijk betrokken en politiek actief. In 1908 vertrekt hij naar Groningen, wordt daar directeur van de arbeiders-coöperatie de Toekomst en later wethouder en gedeputeerde voor de SDAP. Nardus trouwt met Agnes Bruins. Hij blijft kinderloos en sterft, 46 jaar oud, in Groningen.

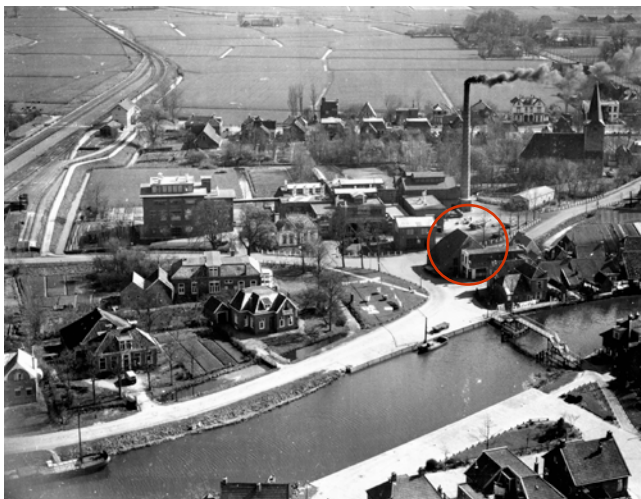

Nardus en Agnes

Hoofdstraat W vervolgen. De eerste straat rechts is de Kerkstraat; deze tot het eind volgen. Dan links, direct weer links staat op de hoek van de Havenstraat een Chinese restaurant.

3 HAVENSTRAAT 20

Direct achter het Chinese restaurant aan het begin van de Havenstraat woonde **IZACK JONATHAN VAN BERG** (1885-1942). Hij is handelaar in kleinvee. Zijn huisje is inmiddels afgebroken. De Van Bergs hebben zes generaties lang in Winsum gewoond. Zij leven veelal van de handel in vee en het slagersvak. De eerste generaties zijn godsdienstig en leveren bestuursleden voor de kleine Joodse Gemeente. Izacks vader Haiman van Berg (1842-1924) is ook geruime tijd rebbe van de Joodse Gemeente. Hij heeft wat verderop in de Havenstraat gewoond. Izack trouwt met Johanna van Gelder. Het echtpaar krijgt een dochter Frederica, maar in 1931 strandt het huwelijk.

Spoorlijn, melkfabriek (1892-1975), behuizing van Izack van Berg achter café Haverkamp en Jeneverbrug (luchtfoto KLM, juli 1941)

Moeder verhuist dan met haar zesjarig dochtertje naar Groningen en Izack blijft alleen achter in Winsum. Hij gaat dan in de kost bij de NSB-er Haverkamp, die een café heeft op de plaats waar nu het Chinese restaurant is gevestigd. De oorlog verandert alles. Vanaf oktober 1940 mogen Joden geen handel meer drijven. Izack van Berg wordt brodeloos. Inmiddels gaat ook de NSB zich roeren en kostbaas Haverkamp kan zich niet meer permitteren om een Jood als kostganger te hebben. Izack wordt op straat gezet. Hij vindt een nieuw kosthuis in de Molenstraat, maar moet daar weer vertrekken als in september 1941 hotels en pensions geen onderdak meer mogen bieden aan Joden. Izack komt dan in de kost bij de Jood Jozef Garson in de Nieuwstraat tot ook hij in de zomer van 1942 wordt gedeporteerd.

Hij overlijdt op 22 oktober 1942 in Auschwitz. Zijn dochter Frederica sterft drie dagen eerder in Auschwitz en ook de broers en zusters van Izack worden allen in Auschwitz omgebracht.

Izack van Berg

Aan de Haven worden de huiden voor de firma van Nardus de Vries ontbloot en gespoeld. De arbeiders staan dan tot hun middel in het water en moeten voorbijkomende koetsiers waarschuwen, om te voorkomen dat hun paarden door het lawaai op hol slaan. Ook komt hier het gezouten vlees uit Canada aan voor de rokerij van Nardus' achterneef Izaak de Vries uit de Tuinbouwstraat.

Het vlees wordt afgeleverd in tonnen, die per schip naar Winsum worden gebracht en aan de Haven met een handkar worden opgehaald.

5 TUINBOUWSTRAAT 15

Tuinbouwstraat en Nieuwstraat ontstaan rond 1920, de Schoolstraat dateert van rond 1870. In het huis aan de Tuinbouwstraat 15 woont **JACOB DE VRIES** (1843-1934). Hij komt uit de inmiddels rijke familie van grootvader Izaäk Nathans de Vries uit Duitsland. Jacobs vader koopt in 1831 een boerderij in Groot Wetsinge, waar Jacob opgroeit en meer dan dertig jaar blijft wonen. In 1928 laten Jacob en zijn vrouw Sophia van der Klei het huis in de Tuinbouwstraat bouwen. Voordien wonen ze in de Schoolstraat. In de keuken van het nieuwe huis maakt Jacob de vermaarde, gepatenteerde Oprechte Winsumer Zalf. Het echtpaar krijgt twee zonen, Michiel en Izaäk, en een dochter Mina. Als de jongste zoon Izaäk in 1931 trouwt, gaan de ouders schuin aan de overkant kleiner wonen (nummer 6).

IZAÄK DE VRIES neemt dan het huis op nummer 15 over en trouwt met Elsinia Oudgenoeg. Dit paar krijgt twee kinderen, Sofietje en Jacob Comprecht. In juli 1942 belandt Izaäk onverwacht in Westerbork en in de loop van najaar en winter daaropvolgend komt het hele gezin in Auschwitz om.

Handelsgeest

Als een van de weinigen in Winsum bezit Izaäk een eigen auto. Hij heeft een vleesrokerij en houdt kantoor aan huis. Daarnaast zet Izaäk ook de verkoop van De Oprechte Winsumer Zalf voort, plaatst er tal van advertenties voor en geeft een rijksdaalder voor de moeite aan degenen die zijn zalf aanbevelen.

Aan het eind van de Tuinbouwstraat linksaf en de eerstvolgende straat weer linksaf de Nieuwstraat in

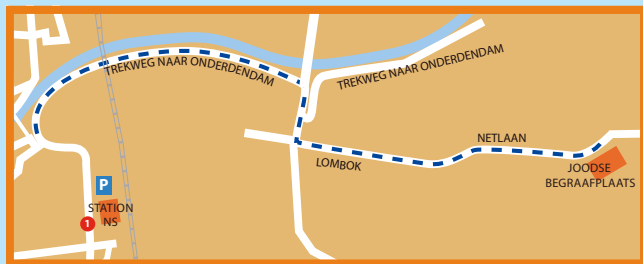

1. Bij het station
2. Hoofdstraat(W) 44 (SPAR)
3. Havenstraat 20
4. Haven
5. Tuinbouwstraat 15

6. Nieuwstraat 42
7. Synagoge
8. Oosterstraat 15
9. Westerstraat 14

ROUTE JOODS WINSUM

We lopen door de Stationsweg, rechtsaf door de Hoofdstraat (W), **2** daarna rechtsaf door de Kerkstraat naar de hoek van de Havenstraat. **3** We gaan de brug over en slaan, via de haven **4** rechtsaf de Tuinbouwstraat in. **5** Aan het eind linksaf en weer linksaf de Nieuwstraat **6** in daarna deze vervolgen tot t' Hofje aan de rechterkant met de synagoge. **7** De Nieuwstraat vervolgen en aan het eind rechtsaf de Oosterstraat in. **8** Dan de Hoofdstraat (O) oversteken naar de Westerstraat. **9** Doorlopen tot huisnummer 21. Teruglopen, linksaf langs het kerkpad naar Hoofdstraat O. Over de brug linksaf hoofdstraat W in en via de Havenstraat en de Borgweg terug naar het station

route Joodse begraafplaats

(circa een kwartier lopen vanaf de Jeneverbrug)

Vanaf de Jeneverbrug naar links langs het water (Trekweg naar Onderdendam). Bij de brug naar rechts en de tweede straat links (Lombok). De begraafplaats ligt achter Netlaan 1 en is vanaf de weg zichtbaar maar normaliter gesloten. Voor informatie over toegang onder begeleiding kunt u contact opnemen met de VVV in Winsum (tel: 0595 443388).

6 NIEUWSTRAAT 42

De broers **HARTOG EN JOZEF GARSON** woonden aanvankelijk samen met hun moeder bij de Lijnbaan achter de Obergumer kerk. Hun grootvader Emanuel Levie Garson kwam uit Oostenrijk. Hij trouwde in 1820 in Winsum met de weduwe Rachel Oeser. Hij was veehandelaar en godsdienstleraar en gaf les aan een groepje Joodse kinderen, waaronder zijn stiefzoons. Na de dood van hun moeder verhuizen Hartog en Jozef naar de Nieuwstraat. De broers zijn verschillend van aard. Ze handelen beiden in kleinvee en hebben een slagerij. In de dertiger jaren halen ze schapen op uit Hongarije en horen daar van de verschrikkingen van het Naziregime. Hartog wordt dan somber en pleegt zelfmoord. Jozef mengt zich meer onder de lokale bevolking en draait als hulpobber mee bij feesten en partijen in de Gouden Karper en hotel Til (aan het Winsumerdiep en naast het voormalige gemeentehuis, thans VVV). Tot op het laatst verwacht hij geen groter onheil dan 'een werkkamp in Duitsland'. In 1942 wordt hij omgebracht in Auschwitz.

Links, Jozef Garson in Groninger kostuum

De oudere broer Minko (1874-1923) vertrok al in 1893 naar Uithuizen en gaat later als beroeps-militair dienen in Den Helder. Hij trouwt daar in 1904 en wordt Nederlands Hervormd.

De Nieuwstraat vervolgen tot 't Hofje aan de rechterkant met daarnaast de synagoge

7 SCHOOLSTRAAT 24

De **SYNAGOGUE** is in 1879 gebouwd. Het is een typische mediene (plattelands) sjoel, een eenvoudig rechthoekig bakstenen gebouwtje van 5.60 bij 9.50 meter, met boogramen en een tongewelf. Binnen bevonden zich tot 1934 een heilige Arke, een muurkast waarin de Thorarollen worden bewaard, een vrouwen-galerij en een mikwe, een ritueel bad. Tijdens de bouw is de synagoge nog op het laatste moment aan de oostkant verlengd. Dit is aan de stenen en voegen te zien.

Het gebouw heeft tot 1935 als synagoge dienstgedaan. De Joodse bevolking van Winsum-Obergum is dan teruggelopen tot zo'n 15 personen. Nadat de Arke is verwijderd, wordt het gebouw verhuurd aan een vereniging van vakbondsbestuurders en in 1940 wordt de voormalige synagoge aan deze

'Moderne Winsumer Bestuurdersbond' verkocht. Het krijgt dan in aanwezigheid van weduwe Agnes de Vries-Bruins de naam N.A. de Vriesgebouw en wordt gebruikt als vakbondslokaal en buurthuis. In 1965 vindt er een verbouwing plaats. Binnen wordt de vrouwengalerij verwijderd en een verlaagd plafond aangebracht en aan de noordwest kant wordt een aanbouw met entree gemaakt.

HET JOODSE MONUMENT

In 1993 is aan de oostgevel een monument geplaatst ter nagedachtenis aan de dertien in Auschwitz omgekomen Joden uit Winsum. Het monument bestaat uit twee glazen ramen.

Op het linkerraam staan de namen van de oorlogsslachtoffers.

Het rechterraam bevat de tekst uit Jozua 4:6 en 7.

Het monument is door rabbijn J.S. Jacobs uit Utrecht onthuld.

8 OOSTERSTRAAT 20

In de Ooster- en Westerstraat is de bebouwing (direct aan het Winsumerdiep) ouder maar hier en daar ook vervangen door nieuwbouw. Op de Oosterstraat 20 (aan de voormalige 'hellinggang') laat **MICHIEL DE VRIES** (1888-1942), de oudste zoon van Jacob de Vries uit de Tuinbouwstraat, een winkel met woonhuis bouwen. Het geld daarvoor leent hij van een boer uit de buurt. Het is dan 1921, het jaar waarin hij in het huwelijk treedt met Agatha van Zuiden. In de winkel verkoopt de familie potten, pannen, zeiltjes en manufacturen. Michiel zelf gaat dagelijks de boer op 'met pak'. Op een afgeladen transportfiets rijdt hij als marskramer van boerderij naar boerderij om, druk pratend, zijn koopwaar aan de man te brengen, vooral schorten, lapjes en doeken. In het dorp wordt hij ook wel 'de lappenkoopman' genoemd.

Sophius en Israël

Maar Michiels gezondheid gaat langzaam achteruit, waardoor het werk hem te zwaar wordt. Het echtpaar krijgt twee jongens. Israël in 1926 en Sophius in 1927. Israël (Isi uit het gedicht van Albert van Dijken) is een intelligente jongen die in de oorlog naar school gaat in de Violenstraat in Groningen. Vader, moeder en de twee jongens zijn alle vier op 12 november afgevoerd en in Auschwitz omgebracht.

9 WESTERSTRAAT 21

Deze vroeg 18e-eeuwse woning is op basis van een oude bouwtekening in 2008 teruggebracht naar de bouwvorm uit de tweede helft van de 19e eeuw. Daarmee heeft het voorhuis weer 'schouders' gekregen. In de woning, die in 1834 in bezit is van Antje Hendriks-de Vries, huurt het synagogebestuur in de dertiger jaren van de 19e eeuw een kamer voor het houden van de Joodse eredienst. Het gaat om een apart vertrek, dat

rechtstreeks via de steeg naar het Winsumerdiep bereikbaar is. De huur is aanvankelijk 28 gulden per jaar. Gelet op de bouwwijze (de zolder boven deze **HUISSYNAGOGE** staat in open verbinding met de rest van de woning) moeten de gebeden en het gezang in het hele pand en waarschijnlijk ook daarbuiten hebben geklonken. Later zal het bestuur bij de subsidieaanvraag voor de bouw van de nieuwe synagoge in de Schoolstraat aan het ministerie schrijven: "Tot nu toe heeft zij zich in het uitoefenen van haar taak moeten behelpen in een dompig gehoord lokaal, veel te klein en geheel ongeschikt voor haar heilige bestemming".

WESTERSTRAAT 14

In het huis aan de Westerstraat 14 woonde **ABRAHAM DE VRIES** (1848-1933) met zijn gezin. Het huis is na de oorlog afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Abraham stamt uit de andere (minder welgestelde) familie de Vries. Hij is de kleinzoon van stamvader en slager/koopman Levi Lazarus de Vries (1760-1837) die zich in 1808 vanuit Sauwerd in Winsum vestigt.

Als Abrahams vrouw in 1896 overlijdt, blijft hij met vijf kinderen achter. Zijn jongste dochter Betje, is dan nog geen jaar oud. Vanaf 1881 is hij lid van het synagogebestuur en in 1922 wordt hij voorzitter. Abraham de Vries had een indrukwekkende gestalte. Hij ging in het zwart gekleed en men beschouwde hem algemeen als rebbe van de Joodse Gemeente. Van beroep is hij kippen- en schapen-slachter, sjouchet (ritueel slachter) en voorzanger tijdens de eredienst. Als Eenrum in later tijd geen Joodse slager meer heeft, rijdt hij per taxi naar Eenrum om ook daar koosjer te slachten.

Na zijn overlijden in 1933 worden op zijn grafsteen op de Joodse begraafplaats aan de Munsterweg twee gezevende handen afgebeeld, ten teken van zijn priesterlijke waardigheid.

Van Abrahams' vijf kinderen trouwen alleen zijn oudste zoon Samuel en zijn jongste dochter Betsie. Essie, Comprecht en Roosje blijven ongehuwd in het ouderlijk huis wonen. Roosje overlijdt in 1941 in Winsum. De avond voor zijn vertrek naar Westerbork geeft Comprecht zijn Thoraboeken en mezoeza (een kokertje

met een heilige tekst die Joden als vorm van onderlinge solidariteit en ondergeschiktheid aan de Allerhoogste aan hun deurpost bevestigen) aan dominee Nolle van de Obergumer kerk. Essie en Comprecht komen beide om in Auschwitz.

Terug lopen in oostelijke richting en bij de Obergumer kerk linksaf het Kerkepad op.

AAN DE LIJNBAAN

De familie Goldsmith woonde aan de Lijnbaan. Hun huis is afgebroken. **IZAÄK GOLDSMITH** trouwde in 1865 met Saartje de Vries. Het echtpaar krijgt acht kinderen, zeven meisjes en een jongetje dat slechts kort geleefd heeft. Vader Izaäk treft met zijn zelfgemaakte borstels en paraplu's langs de boerderijen. Hij wordt ook genoemd als rebbe van Winsum. Het is ook de kinderen van Goldsmith slecht vergaan. Zes van de zeven dochters komen om in Auschwitz of Sobibor, vaak met hun man, kinderen en kleinkinderen.

In het middelste huis woonden de broers Garson en in het rechter huis de familie Abraham de Vries. Deze huizen zijn inmiddels afgebroken.

Rechts het Kerkpad op en bij de Hoofdstraat O weer rechts. Over de Boog, dan links Hoofdstraat W in, door de bocht opnieuw links de Havenstraat in. Als u uw wandeling wilt beëindigen, dan aan het eind van de Havenstraat met de bocht mee naar rechts en langs de spoorlijn (Borgweg) teruglopen naar het station.

Als u de Joodse begraafplaats wilt bezoeken (circa een kwartier lopen) dan: met de bocht mee naar links, bij het Winsumerdiep naar rechts (zie routebeschrijving pagina 13).

10 JOODSE BEGRAAFPLAATS

In februari 1866 koopt het synagogebestuur een perceel ten oosten van Winsum, dat ingericht wordt als begraafplaats. De begraafplaats is op basis van de Monumentenwet uit 1988 gewaardeerd als een beschermd monument en thans in bezit van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap in Amsterdam. De rechtopstaande grafstenen verwijzen naar de Oost-Europese afkomst van de Winsumer Joden, dit in tegenstelling tot de liggende grafstenen van de Joden uit Zuid-Europa.

Op de begraafplaats zijn 49 graven met een grafsteen bewaard gebleven. Gezien de ligging van de graven zijn er mogelijk 25 graf-stenen verloren gegaan. Uit genealogische gegevens blijkt dat er onder meer ook begraven liggen: Sara Levies de Vries (1808-1868, dochter van Levi Lazarus de Vries), Rachel Garson-Levie (1784 -1869, weduwe van godsdienstleeraar Emanuel Garson, eerder we-duwe van Elias Oeser) en de broers Symon van Berg (1838-1870) en Izaäk van Berg (1836-1877). Op deze drie graven hebben in het verleden zeker ook grafstenen gestaan.

Tot 1885 wordt de begraafplaats in Winsum ook regionaal gebruikt. Ongeveer de helft van de geïdentificeerde graven is bezet door overledenen uit dorpen als Bedum, Eenrum, Leens en Ulrum. Maar Leens en Warffum hebben later eigen Joodse begraafplaatsen gekregen, respectievelijk in 1878 en in 1885.

Vaak begint het grafschrift met de Hebreeuwse letters PN of PT, wat 'hier rust' betekent, en het wordt afgesloten met de letters TNSBH: 'Moge zijn/haar ziel gebonden zijn in de bundel der levenden'. Ook de Joodse jaartallen wijken af van onze westerse jaar-telling. In het Jodendom telt men namelijk vanaf de schepping van de wereld. Globaal kan men ons jaartal benaderen door van het jaartal op een Joodse grafsteen het getal 3760 af te trekken. Zo staat op de grafsteen van Jacob Comprecht de Vries, die volgens de Burgerlijke Stand op 25 november 1843 is geboren, het Joodse jaartal 5604.

BRONNEN

- De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen (C.A. van der Berg);
- Een Joodse Erfenis in Winsum (H. Hamburger en J.C. Regtien);
- Familiealbum van Nardus de Vries en Agnes Bruins. (J.C. Regtien en H. van den Burg);
- Winsum 1940-1945.C. (J.C. Regtien, H. Bolhuis en J. Bijlstra)

COLOFON

Uitgave:	Stichting Een Joodse Erfenis te Winsum
Tekst:	J.C. Regtien, G. Gerritsma en E. Bakker
Vormgeving:	Studio Ampersand, Winsum
Fotografie:	W. Witteveen, L. Clarenburg
Beeldmateriaal:	P. Noord, Stichting Een Joodse Erfenis
Prijs:	€ 2,-
Verkrijgbaar bij:	VVV Winsum, Hoofdstraat W 4

BEHOUD WINSUMER SYNAGOGUE

Het eigendom van de voormalige synagoge en de daarbij behorende grond is in 2006 overgedragen aan de stichting 'Behoud Synagoge Winsum'. Deze stichting zet zich in voor het behoud van de voormalige synagoge om de herinnering levend te houden aan de Joodse gemeenschap die voor de Tweede Wereldoorlog in Noordwest Groningen heeft geleefd. U kunt de stichting steunen door donateur te worden. Uw donatie kunt u storten op nummer 1308.45.213 van de Stichting Behoud Synagoge Winsum.

meer informatie op www.synagogewinsum.nl